

Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie V

(Teorie

sociální změny)

Soudobá sociologie V

(Teorie sociální změny)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:

prof. PhDr. Peter Ondrejko, Dr.Sc.

doc. PhDr. Ivan Chorvát, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2013

ISBN 978-80-246-2219-4

ISBN 978-80-246-2561-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodní poznámka editora / 7

Jiří Šubrt

Sociální změna – různé přístupy k jejímu zachycení a analýze / 9

Martin Soukup

Evoluční teorie kultury: koevoluce genů a kultury / 40

Václav Soukup

Dynamika sociokulturní změny / 66

Vojtěch Prokeš

Teorie moci v soudobé sociologii: od aktéra ke struktuře / 92

Jan Kalenda

Formování států: Čtyři teoretické tradice a jejich vztah k sociální změně / 112

Zuzana Kubišová

Národní identita: trvání a změna / 145

Palo Fabuš

Proměna časovosti v historii a dnes / 206

Helena Kubátová

Individualismus z historicko-sociologické perspektivy / 230

Markéta Sedláčková

Utváření moderní demokracie v kontextu vývoje vztahu politické sféry a náboženství / 255

Obsah

Karel Černý

První a druhá vlna modernizační teorie po druhé světové válce / 270

Karel Hanuš

**Teorie závislosti v díle Andre Gundera Franka
a Fernanda Henrique Cardosa** / 321

Oleg Suša

**Ke klasifikaci sociologických teorií soudobé globalizace:
přístupy a problémy** / 358

Petr Vidomus

Kontrahnutí: jak zabránit sociální změně / 387

Arnošt Veselý

Přístup k analýze a explanaci sociální změny / 429

Úvodní poznámka editora

Série textů s označením *Soudobá sociologie* začala vycházet v roce 2006. Od té doby byly v jejím rámci publikovány již čtyři svazky. Tento je pátý a jeho název napovídá, že tematicky je věnován různým teoretickým přístupům k problematice sociální změny. Uvedeným zaměřením se publikace řadí do aktuálního badatelského proudu, který je dnes namnoze spojován s konceptem historické sociologie.

Připomeňme na tomto místě, že první díl *Soudobé sociologie* s podtitulem *Teoretické koncepce a jejich autoři* [2006] se zaměřil na klíčové postavy soudobého sociálněvědního myšlení (I. Wallerstein, Z. Bauman, A. Toffler, N. Luhmann, R. Münch, A. Giddens, M. Castells, U. Beck, A. Honneth, N. Fraser, A. Etzioni). Obsah druhého dílu [2007] je ve své podstatě vymezen názvem *Teorie jednání a sociální struktury* (obsahuje kapitoly věnované koncepcím H. Blumera, H. Garfinkela, E. Goffmana, P. Bergera, T. Luckmanna, R. Collinse, J. Habermase, P. Bourdieua, J. S. Colemana, neopozitivismu, funkcionalismu, diskurzivní analýze, sociální stratifikaci, kohezi, důvěře, sociálnímu kapitálu a deviaci). Kapitoly třetího dílu *Diagnózy soudobých společností* referují o podstatných otázkách života v soudobých společnostech (vědění, informace, ekologie, práce, kvalita života, sociální stát, kultura, postmoderna, multikulturalismus, globalizace, rizika, konflikty) a o autorech, kteří se jimi zabývají (D. Bell, A. Touraine, R. N. Bellah, G. Schulze, G. Lipovetsky, J. Baudrillard, P. Virilio, J. Alexander). Čtvrtý svazek *Aktuální a každodenní* zahrnuje různorodou tematiku (sociobiologie, trvale udržitelný rozvoj, kulturní studia, feminismus, distributivní spravedlnost, typy kapitálů, střední třída, vysoké a populární umění, symbolické násilí, náboženství, sociální síť, grounded theory) a portréty několika dalších postav soudobého sociologického myšlení (R. Sennett, M. Maffesoli, B. Latour, M. Juergensmeyer).

Tento pátý díl je orientován na různé přístupy spojené s otázkou sociální změny. Referuje o tematice evoluční teorie a sociokulturní změny, o problematice moci, revoluce a formování států, o utváření národní identity a demokracie. K dalším tématům patří proměny časovosti, individua-

lizace, modernizace, teorie závislosti, globalizace, sociální hnutí a v neposlední řadě i metodologické otázky analýzy sociální změny.

Čtenáři publikací ze série *Soudobé sociologie* již vědí, že jednotlivé svazky nemají charakter koncepčně strukturovaných učebnic, nýbrž spíše sborníků, jejichž cílem je přiblížit především to, co je aktuální, a přitom u nás zatím nepříliš známé. I tentokrát vsadil editor při koncipování publikace především na mladší spolupracovníky. Všichni pevně věříme, že se nám společně podařilo sestavit kolekci textů, která bude přínosná a zajímavá nejen pro studenty, ale i pro širší čtenářskou veřejnost.

Jiří Šubrt

Sociální změna – různé přístupy k jejímu zachycení a analýze

Jiří Šubrt

Zavedení slovního spojení „sociální změna“ do sociologického slovníku je připisováno Williamu F. Ogburnovi [1964 (1922)] a souvisí nepochybně se snahou nahradit tímto „neutrálním“ termínem takové kontroverzní koncepty, jaké představuje pokrok, vývoj či evoluce. V protikladu ke všemu, co je statické či setrvale plynulé, znamená sociální změna dynamiku a diskontinuitu, přičemž se může týkat demografických procesů, sociálních struktur, kulturních vzorců, společností a jejich subsystémů, organizací, institucí či skupin. Sociální změny mohou obecně vzato mít různý rozsah (celkové – dílčí), závažnost a hloubku (hluboké – povrchové), různou délku trvání (dlouhodobé – krátkodobé) a rychlost (rychlé – pomalé). K problému sociální změny se vztahují teorie, které sledují dva základní cíle: a) změnu teoreticky popsat a b) vysvětlit. Teoretický popis je orientován především na vyjádření povahy a směru změny (nahrazení čeho – čím; nárůst – úbytek) a dráhy, po které probíhá (lineární, cyklická, skoková). Některé z těchto přístupů mají charakter obecné teorie, v jiných případech se jedná o teorie speciální.¹ Vysvětlení, které podávají, se orientuje především na otázky, jaké jsou zdroje dynamiky a inovací, jací hybatelé uvádějí změnu do pohybu a jaké faktory ovlivňují její průběh. Na téma sociální změny bylo publikováno značné množství knižních titulů,² v nichž jsou většinou rozlišeny tři základní typy teorií sociální změny: teorie historických cyklů, historický materialismus a evolucionismus (autorem jednoho z nejznámějších pojednání na toto téma je Piotr Sztompka [1993]).

Maureen T. Hallinanová klade provokativní otázku, zda je vůbec možné teorii sociální změny rozvíjet, a zmiňuje tři argumenty, jež mohou znít ze strany těch, kteří takovou možnost odmítají [Hallinan 2000: 181]. První argument přichází ze strany historických relativistů, kteří tvrdí, že

¹ Maureen T. Hallinanová rozlišuje v tomto smyslu teorie globální a specifické [Hallinan 2000: 182].

² Jako příklad lze uvést práce [Moore 1967; Nisbet 1969, 1972; Smith 1976; Schneider 1976; Mendras 1983; Fals Borda 1985; Boudon 1986; Haferkamp – Smelser 1992; Müller 1995; Turchin 2003; Vago 2004; Harper – Leicht 2007].

závěry, které lze vyvodit z analýzy určité konkrétní historické události, nelze zobecňovat a vztahovat na vysvětlování jiných konkrétních událostí, protože ty se nikdy neodehrávají za identických podmínek. Druhý argument operuje s tím, že každá sociální změna je natolik komplexním jevem, že je prakticky nemožné vzít v potaz všechny podstatné vztahy, které mohou příčiny a průběh změny ovlivňovat. Třetí argument se týká toho, že vzorec přeměn, který bývá v příslušné teorii obsažen, nelze ze samotných faktů, s nimiž pracuje historická věda, přímo odvodit, nýbrž je to vždy výsledek určité intelektuální imaginace.

Na uvedených příkladech si lze povšimnout, že argumenty proti teoretizování o sociální změně přicházejí zejména ze strany historické vědy. Sociologie naproti tomu už od svých počátků většinou považovala historický pohled za úzký, omezený na deskripci, postrádající snahu o zobecnění. Auguste Comte rozvíjel své teoretické úvahy v rámci sociální dynamiky, problematikou historických stadií a jejich následnosti se zabýval Karel Marx, Herbert Spencer, Ferdinand Tönnies, Émile Durkheim, zkoumání společenského mechanismu, který vede ke změně, se věnoval Max Weber a Vilfredo Pareto. V myšlení mnoha sociologů (nikoli všech) této doby ještě převažovala víra v teorii pokroku a také představa, že dějiny nejsou jen nějakým nahodilým sledem událostí, nýbrž že je v nich možné odhalit zákony historického vývoje (Karl R. Popper [2000] to později bude kritizovat jako „historicismus“).

Hallinanová konstatuje, že rané teorie sociální změny dávaly přednost jednoduchosti a koncentrovaly se na jeden faktor anebo velmi malé množství faktorů jakožto spouštěcí elementy [Hallinan 2000: 182]. Spekulativní charakter teorií společenského vývoje, které vznikly v druhé polovině 19. a na počátku 20. století, nepochybně významnou měrou ovlivnil skutečnost, že v dalším vývoji sociologického myšlení došlo ke zdatelnému odklonu od studia dlouhodobé sociální dynamiky (i když ne k absolutnímu; výjimky existovaly, např. Pitirim A. Sorokin). V sociologii se výrazně prosadila tendence rozpracovávat modely společnosti v klidovém stavu a orientovat se na analýzu dat vypovídajících o současnosti. Norbert Elias později označí tuto tendenci jako „ústup sociologie k přítomnosti“. Širokého uznání se Eliasovo dvousvazkové dílo *Über den Prozeß der Zivilisation* [2006, 2007], vytvořené již v době před druhou světovou válkou, dočkalo teprve v polovině 70. let 20. století.

Určitou zásluhu o znovunastolení tématu sociální změny v rámci sociologie má Talcott Parsons a badatelé z jeho okruhu. Parsons po druhé svět-

tové válce rozvíjel koncepci modernizace, kterou v 60. letech spojil s teorií sociální evoluce [1971a (1966); 1971b]. V Americe se od 60. let také rozvíjí historická komparativní sociologie, kterou reprezentuje nejprve Barrington Moore, a později Charles Tilly, Theda Skocpolová a Michael Mann. Významnou kapitolu dnešní historické sociologie představuje studium vývoje světového systému, kterým se zabývá Immanuel Wallerstein [1974, 1980, 1989], ale také koncepce civilizační plurality a modernizační mnohotvárnosti, jež rozvíjí Shmuel Noah Eisenstadt [2000, 2007] a Jóhann Páll Árnason [2003, 2005].

Odhlédneme-li od chronologie toho, jakým způsobem se téma sociální dynamiky a změny v dějinách sociologického myšlení objevovalo a zase mizelo, můžeme konstatovat, že z hlediska výkladových principů lze rozlišit několik typů teorie sociální změny. Prvním typem jsou cyklické teorie, které předpokládají, že sociální změna sleduje vývoj v kruhu. Druhý typ představují teorie, v nichž je zdůrazněn aspekt diskontinuity, která může mít charakter revolučního skoku nebo zlomu. Třetím typem jsou teorie lineárního, kontinuálního vývoje, jež jsou z velké části (ne však zcela) spojeny s představou evoluce. Vedle těchto tří základních typů lze pak ještě uvažovat o specifických teoriích, které se dnes týkají např. problematiky bifurkací, zrychlování, krizí nebo kolapsů. Dodejme, že uvedená typologie má – podobně jako jiné typologie – určité přednosti, ale také určité nedostatky. Předností je nepochybně to, že umožňuje cestu labyrintem sociologických teorií sociální změny nějakým způsobem přehlednit. Nedostatkem je však to, že některé konkrétní teorie nelze do této typologie zařadit zcela jednoznačně, neboť obsahují prvky i některých jiných typů.

Teorie cyklického vývoje

Teorie cyklického vývoje a změny jsou rozvíjeny v dvou základních variantách. První varianta nahlíží na dějiny monistickým způsobem a předpokládá, že představují jednotný proud, který je vnitřně členěn na periody, jež se opakovaně vracejí. Druhá varianta vidí dějiny pluralistickým způsobem; nejsou jednotné, nýbrž jsou tvořeny trváním jednotlivých, rozdílných kultur či civilizací, z nichž každá prochází svým vlastním vývojem, jenž opisuje kruh vedoucí od zrodu přes fázi vyspělosti až k úpadku a zániku. První variantu lze přiblížit na příkladu teorie koloběhu elit italského sociologa Vilfreda Pareta, případně pomocí koncepce střídání

kulturních supersystémů, zformulované Pitirimem A. Sorokinem. Druhou variantu reprezentuje přístup německého filozofa Oswald Spenglera, a zejména pak monumentální dvanáctisvazkové dílo *Studium dějin* britského historika Arnolda J. Toynbee.

Pareto označuje výrazem cirkulace elit posloupnost, v níž dochází ke střídání skupin, které zaujímají ve společnosti vládnoucí pozice. Tuto cirkulaci považuje autor za zákonitý jev [Pareto 1968: 36]; dějiny podle jeho soudu nejsou ničím jiným než hřbitovem aristokracií, tj. elit, jež byly nahrazeny jinými elitami. Důvodů pro toto střídání je několik. Jedním z nich je, že velká část aristokratů hyne v bojích. Jiným zase to, že v průběhu generační směny ztrácejí příslušníci aristokracie svou vitalitu a schopnost používat sílu, jíž je k obhájení privilegovaných pozic zapotřebí. Hlavním důvodem koloběhu elit jsou však především periodicky se opakující situace úpadku, v nichž jedinci tvořící elitu pozbývají kvality a schopnosti, jež jsou k udržení vládnoucích pozic nutné, zatímco v ovládané mase se mobilizují ti, kteří mají ambice a schopnost se do elitního postavení dostat. Pareto – inspirován Machiavellim – rozlišuje dva typy elit, lišky a lvy, jež se u moci střídají [Endrueit 1986: 232]. Lišky se stávají elitou v evoluční fázi vývoje tak, že lští postupně pronikají do vedoucích pozic a obsazují je. Lvi se stávají elitou v revoluční fázi vývoje, kdy se dostávají na vrchol společenské hierarchie za využití síly. Tyto dvě vývojové fáze – evoluční a revoluční – se v historickém vývoji cyklicky opakují.

Sorokin ve svém díle „Sociální a kulturní dynamika“ [1937–41] rozlišuje tři obecné typy kultury, které označuje jako kulturní supersystémy. Každý z těchto supersystémů je vnitřně členěn na pět základních dílčích systémů: jazyk, náboženství, etiku, vědu a umění. První typ představuje kultura ideační – spekulativní (*ideational*), druhý kultura smyslová (*sensate*), třetí kultura idealistická (*idealistic*). Ideační kultura má duchovní povahu a její nejvyšší hodnota spočívá v bohu. Primární kulturní potřeby lidí jsou spirituálně orientované. Smyslová kultura má materialistický charakter. Klade důraz na materiální potřeby, jejichž uspokojování je dosahováno přetvářením vnějšího světa a přírody. Idealistická kultura je mnohorozměrná a představuje syntézu kultury ideační a smyslové. Je to kultura, v níž mají své místo duchovní i materiální potřeby, a která se proto rozvíjí jak na duchovní tak i na materiální úrovni. Za nejobecnější tendenci historického vývoje považuje Sorokin to, že se v dosavadních dějinách lidstva uvedené tři typy kultury střídají. Přitom je ovšem nutné zdůraznit, že podle Sorokina nemá toto střídání nějaký zákonitý průběh ani historicky

závaznou logiku následností. Fluktuace nemá rytmický charakter a délka trvání jednotlivých typů kultury je značně rozdílná.

období	dominantní kultura
Řecko, 8.–6. století př. n. l.	ideační
Řecko, 5. století př. n. l.	idealistická
Řím, 4. př. n. l. – 4. století n. l.	smyslová
Evropa, 4.–6. století n. l.	idealistická
Evropa, 6.–12. století	ideační
Evropa, 12.–14. století	idealistická
Evropa, 14. století – současnost	smyslová

[Sorokin 1937: 153].

Koncepce O. Spenglera je do určité míry ovlivněna Nietzscheho představou věčného opakování a návratu téhož. Dějiny podle Spenglera neprobíhají v přímé linii k jednomu cíli, nýbrž jsou tvořeny trváním jednotlivých kultur, z nichž každá prochází stejným koloběhem vznikání a zanikání, který lze přirovnat ke zrodu a hynutí organismů. Spengler podle svých představ odhaluje jakousi skrytou „morfologii“ lidských dějin, jejíž logika je založena na tom, že existence všech kultur – přes jejich nespornou mnohotvárnost a odlišnost v konkrétních jevových formách – je podřízena stejnému vývojovému vzorci, který vede od zrodu a mladosti ke zralosti, stáří a umírání. V rámci vývoje jednotlivých kultur (resp. společností) Spengler rozlišuje mládí kultury, pro jehož označení používá pojem „kultura“ v užším slova smyslu, a stáří (dekadentní periodu), kterou označuje výrazem „civilizace“. Ve své knize *Zánik Západu* Spengler [2011] hovoří o kultuře indické, babylonské, egyptské, antické, čínské, středoamerické, arabské a západní (evropské). Západní kultura podle Spenglera vstoupila do stadia civilizace, a tak je nevyhnutelností opakujících se cyklů předurčena ke svému zániku.

V německém myšlení 19. a počátku 20. století byl koncept kultury vyzvedán proti pojmu civilizace v tom smyslu, že kultura byla považována za významnou, hodnotnou a autentickou, zatímco civilizace byla chápána jako něco umělého, strojeného, úpadkovitého a neautentického. Pro Spenglera se z tohoto důvodu stává klíčovým termínem kultura. Naopak v britském myšlení, jež vychází z jiných předpokladů a tradic, sehrává

významnou roli koncept civilizace. To ostatně dokládá i dílo britského historika A. Toynbee. Hlavní předmět studia dějin podle tohoto autora představují civilizace (v plurálu). Toynbee nepojímá dějiny jako nějaký jednotný průběh vývoje lidstva, nýbrž jako řadu samostatných civilizací. Jeho hlavní dílo *Study of History* [Toynbee 1934–1961] má dvanáct svazků a více než šest tisíc stran. Toynbee v něm rozlišuje a zkoumá 21 velkých historických civilizací (uvádíme je v abecedním přehledu): andskou, arabskou, babylonskou, čínskou, dálnévýchodní – její kolébku, dálnévýchodní v Koreji a Japonsku, egyptskou, helénskou, hindskou, chetitskou, indicou, íránskou, mayskou, mexickou, minojskou, ortodoxně křesťanskou – její kolébku, ortodoxně-křesťanskou v Rusku, sumerskou, syrskou, yucatanou a západní [Beneš 2010: 54]. Každá z těchto civilizací je zvláštní a specifická, avšak každá ve svém vývoji vykazuje totéž schéma – jakýsi dynamický vzor „geneze, růstu, zlomu a rozkladu“ [Toynbee 1995: 144]. Světová historie se tak rozpadá na řadu do sebe uzavřených pohybů v kruhu – cyklů probíhajících v určitém prostoru a čase.

Pokud se jedná o příspěvky soudobých autorů, mezi cyklické přístupy bývá řazeno [Vester 1995: 129–145] studium dlouhodobých historických cyklů Joshuy S. Goldsteina [1988], v němž je jako klíčová vyzvednuta otázka hegemonu světové moci, anebo studie Paula Kennedyho [1991] zabývající se problémem vzestupu a pádu velmocí. V obou uvedených případech však nejde o čistou cyklicitu, nýbrž o její kombinaci s linearitou (resp. evolucí). Vývojové modely, které zmínění autoři představují, mají podobu vlnové oscilace, jedná se v nich o dlouhé cykly střídání vzestupů a úpadků (konjunktur a krizí) odehrávající se v rámci mnohasetletého historického vývoje.³

Kennedy [1991] sleduje změny v globální ekonomicko-mocenské rovnováze probíhající od začátku 16. století do současnosti. Autor dává ve svém zkoumání proměn imperiální nadvlády do vzájemné souvislosti hospodářský vývoj s probíhajícími válkami a mocenskými boji. Tímto způsobem

³ Inspirací pro tyto přístupy se stal objev ekonoma Nikolaje D. Kondratieva, který už před druhou světovou válkou identifikoval v kapitalistické ekonomice dlouhé vlny ekonomických cyklů (kondratievské dlouhé vlny, resp. cykly), které trvají zhruba 50 až 60 let. Po druhé světové válce rozpracoval francouzský historik Fernand Braudel koncepci, v níž se hovoří o dlouhém trvání (*longue durée*) historie, které je rytmizováno probíháním hospodářských i jiných cyklů (konjunktur). To vše později využil sociolog Immanuel Wallerstein ve své z marxismu vycházející koncepci vývoje světového systému. Goldstein se na Wallersteina odvolává, zároveň se ale snaží od něj odlišit.

bem sleduje nejen průběh cyklů hegemonie, ale i to, jak se role hegemonu v rámci mezinárodního systému přesouvala (Holandsko v 17. století, Británie v 19. století, USA ve 20. století).

Goldstein se zabývá vývojem ekonomického a politického jádra světového systému v posledních pěti stech letech. V souvislosti s tím rozlišuje ekonomické dlouhé vlny s asi 50letou délkou trvání a cykly hegemonie a hegemonických válek s délkou zhruba 150 let. Konstatuje, že mezi lety 1495 a 1945 proběhlo devět ekonomických cyklů a tři hegemonické cykly [Goldstein 1988: 7–8]. Tyto cykly neměly fixní nebo mechanickou povahu, ale odvíjely se nepravidelně evolučním způsobem v čase. Podle autora nám jejich poznání neumožňuje předvídat budoucí vývoj, ale pomáhá nám porozumět dynamice mezinárodní politiky v hlubším kontextu.

Teorie vývojové diskontinuity a zlomu

Tento typ teorií zdůrazňuje, že historický vývoj v sobě obsahuje diskontinuity a zlomy, které narušují jeho kontinuální plynutí, a způsobují, že se sociální realita v určitých historických momentech ocitá jakoby skokem na jiné (obvykle se předpokládá, že vyšší) úrovni. V literatuře je uvedený způsob myšlení spojován s řadou různých přívlastků; hovoří se např. o přístupu dialektickém nebo konfliktualistickém. Významnou roli v tomto pojetí změny hraje historický materialismus, jeho různé odnože a reakce na něj.⁴ Jedním z klíčových je v tomto případě pojem revoluce. Zájem o tematiku revolucí lze nalézt u reprezentantů různých ideologických proudů, je typický zejména pro politické vědce, a nemusí být spojen pouze s marxismem.⁵

-
- ⁴ Někteří autoři (např. Giddens) poukazují na to, že Marxovo pojetí dějin není od koncepcí kontinuálního lineárního pojetí vývoje – které reprezentuje zejména evolucionismus – až tolik vzdálené. Také Marxova teorie, podobně jako klasický evolucionismus, je nesena ideou pokroku coby vzestupného vývoje. Navíc u Marxe – podobně jako u Darwina – je tento vývoj spojen s bojem (u Marxe s bojem třídním, u Darwina s bojem o přežití). Rozdíl je především v tom, že evolucionismus má tendenci uvažovat o plynulém, kontinuálním průběhu změny, zatímco podle Marxe je vývojová kontinuita přerušována určitými kvalitativními skoky revolučního charakteru.
- ⁵ Z novější literatury patří k reprezentativním pracím na téma revoluce knihy Thedy Skocpol [1979], Johna Forana [1997], Michaela D. Richardse [2004] a Shmuela N. Eisenstadta [2006a].

Materialistické pojetí dějin

Marxovy představy o sociální změně byly z filozofického hlediska formovány Hegelovou dialektikou zdůrazňující vnitřní, substanciální rozporuplnost jednotlivých jevů. Rozporuplnost charakterizuje inherentní podstatu těchto jevů, a zároveň je i tím, co je uvádí do pohybu, dává jim jejich vývojovou dynamiku a vede k jejich proměnám. Z antropologického hlediska chápe Marx člověka jako tělesnou bytost, jejíž základní potřebou je materiální reprodukce života. Ta je uspokojována prostřednictvím působení na přírodní prostředí, tedy prací, výrobou. Z hlediska historické zkušenosti na Marxe zapůsobila Velké francouzská revoluce i mnohé další revoluce, které proběhly v 19. století.

Marx vytvořil materialistické pojetí dějin, označované jako historický materialismus (jeho nejlapidárnější výklad je obsažen v „Předmluvě Ke kritice politické ekonomie“ z r. 1859 [Marx 1963: 35-41]), ve kterém popisuje historický vývoj lidstva jako střídání společensko-ekonomických formací, jejichž charakter je dán odlišnými výrobními způsoby. Výrobní způsob chápe Marx jako dialektickou jednotu výrobních sil (tj. technologického charakteru výroby) a výrobních vztahů (tj. především vztahů třídních). Pro každou společensko-ekonomickou formaci je charakteristická existence dvou protikladných tříd, jejichž dialektický vztah (ve své existenci se vzájemně podmiňují, zároveň se ale mezi nimi vytváří nepřekonatelný antagonismus) představuje základní třídní rozpor dané společnosti. Dynamiku historického vývoje v Marxově materialistickém pojetí dějin vytváří dialektický, tj. rozporuplný vztah mezi výrobními silami a výrobními vztahy.

Marx člení historický vývoj podle rozdílných způsobů výroby do následujících vývojových etap (formací): předtřídní (archaická), antická (otrokářská), feudální, buržoazní (kapitalistická). Antická formace byla typická pro Evropu, pokud jde o Asii, Marx hovoří o specifickém „asijském výrobním způsobu“. Za kapitalistickou formaci Marx řadí další hypotetický vývojový stupeň, jímž má být beztřídní komunistická společnost. V každé společensko-ekonomické formaci lze rozlišit základnu (výroba) a nadstavbu (náboženství, politika, právo, umění, věda).

Marx ve svém dialektickém názoru soudí, že výrobní síly a výrobní vztahy se v rámci jednotlivých společensko-ekonomických formací ve své existenci navzájem umožňují. Jejich vzájemný vztah však není neměnný, nýbrž se vyvíjí a posléze dospívá do stadia, kdy se další rozvoj výrobních sil dostává s existujícími výrobními vztahy do neřešitelného rozporu

(třídní vztahy se stávají pouty pro další rozvoj výrobních sil), který musí být překonán revoluční cestou (revolučním skokem, změnou kvality společenského uspořádání). Základní převrat se odehrává v rovině společenské základny, spolu s tím však pomaleji nebo rychleji dochází i ke změně společenské nadstavby. Kolektivním subjektem této revoluční změny je ta společenská třída, která má objektivní zájem na změně výrobních vztahů a na dalším rozvoji výrobních sil. Marxovy představy byly ovlivněny teorií pokroku, která se zrodila v době osvícenství. Marx chápal průběh dějin jaké zákonitý, nejde však o žádné „zelené“ zákony, které se musejí prosazovat s nějakou absolutní nutností. Spíše se jedná o tendence, které se neprojevují automaticky, nýbrž v závislosti na praxi kolektivních společenských subjektů, resp. společenských tříd.

Marxovo myšlení mělo a stále má značný vliv na myšlení mnoha západních intelektuálů. Příkladem jsou zejména britští marxističtí historikové (Eric Hobsbawm, Edvard P. Thompson, Perry Anderson aj.), teoretikové světového systému (Immanuel Wallerstein, André Gunder Frank, Christopher Chase-Dunn) a někteří reprezentanti historické sociologie (Barrington Moore, Theda Skocpol). Teoretizování soudobých autorů, kteří reprezentují tento směr, nicméně ztratilo během posledních desetiletí hodně na své ortodoxnosti. Jako příklad v tomto směru může posloužit teorie světového systému, kterou rozvíjí Immanuel Wallerstein, a to na základě dvou inspiračních zdrojů, z nichž jeden představuje neomarxismus a jím rozvinutá teorie závislosti (*dependency theory*), a druhým je Fernand Braudel a jeho pojetí historické vědy. Wallerstein ve svém díle [1974, 1980, 1989] charakterizuje světový systém jako územní systém propojený ekonomickými vazbami. Tento systém, vyznačující se nerovností a vykořisťováním, propojuje na bázi ekonomické směny bohaté, rozvinuté země tzv. jádra (*core*) s chudými, nerozvinutými zeměmi periferie a semiperiferie. Autor analyzuje, jakým způsobem se tento systém vyvíjel od 15. století až do současnosti – totiž v cyklických fázích, v nichž se střídaly periody růstu s periodami rozkladu. Marxova idea dialektických antagonismů je tímto způsobem ve Wallersteinově díle upozaděna a je nahrazena akcentem na sledování dlouhodobých vývojových cyklů.

Kolektivní aktéři sociální změny

V Marxově myšlení hraje významnou roli představa o historickém kolektivním subjektu, který provede sociální změnu cestou revoluční akce. Zájem o problematiku kolektivního aktéra, který dokáže měnit sociální

realitu, je ovšem charakteristický nejen pro marxismus, ale také pro teorie sociálního konfliktu a sociálních hnutí. Jako doklad pro toto konstatování lze připomenout koncepci sociálního konfliktu Ralfa Dahrendorfa, která byla zformulována do značné míry v opozici vůči Marxovi, přesto ale zároveň nese nepřehlédnutelné znaky marxovské inspirace, a to právě v pojetí formování kolektivních aktérů sociálního konfliktu.

Cesta vývoje konfliktu od jisté výchozí strukturální pozice k rozvinutému sociálnímu konfliktu vede podle Dahrendorfa třemi etapami, které představuje: a) strukturace výchozí situace, b) uvědomění si latentních zájmů, c) vytváření konfliktů [Dahrendorf 1963: 218–220]. V první etapě se vytvářejí základní podmínky konfliktu. Nositelé stejných latentních zájmů ještě netvoří sociální skupiny v pravém slova smyslu, nýbrž jakési kvazi-skupiny,⁶ tj. agregáty lidí, kteří si těchto zájmů ještě nejsou vědomi. Příslušníci těchto agregátů zatím nemusejí být nijak organizováni a nemusejí o sobě navzájem dokonce ani vědět. Jejich podobná pozice ve společnosti je nicméně předurčuje k tomu, aby se za určitých podmínek sblížili a zahájili společnou akci.

Druhou etapu vývoje konfliktů tvoří krystalizace čili uvědomování si latentních zájmů a organizace kvazi-skupin ve faktická seskupení – zájmové skupiny. Zda se uvedené kvazi-skupiny stanou reálnými skupinami a tím i kolektivy schopnými jednání, předpokládá, že dojde k uvědomění si latentních zájmů.⁷ Artikulace společných (latentně předem daných) zájmů může být úspěšná jen tehdy, jsou-li splněny určité podmínky, k nimž patří podmínky sociální (možnost komunikace mezi členy, způsoby rekrutace přívrženců), vypracování programu a společných norem, vytvoření řídicí skupiny, materiální a technické zabezpečení, a v neposlední řadě podmínky politické (především svoboda sdružování). Nejsou-li splněny, konflikt nezaniká, ale nemůže překročit fázi latence (latentně existující konflikt se nemusí nutně a automaticky manifestovat).

Třetí etapa spočívá ve vytváření konfliktů samých. Tyto konflikty se mohou projevat velice rozdílně; mohou nabývat formy rokováání, nedostatečného úsilí, odepření poslušnosti, demonstrace, stávky, ozbrojeného vystoupení a mnoha dalších forem. Dahrendorf uvažuje o možných variacích konfliktů z hlediska dvou na sobě nezávislých dimenzí: „násilnosti“ a „intenzity“ (ne každý intenzivní konflikt je nutně násilný,

⁶ Kvazi-skupiny jsou v tomto pojetí podobné Marxovu konceptu „třídy o sobě“.

⁷ Přeměna kvazi-skupin v zájmové skupiny připomíná Marxem předpokládanou přeměnu „třídy o sobě“ v „třídu pro sebe“.

a naopak) [ibid.: 221–222]. Dimenze násilí se vztahuje na výrazové formy vedení konfliktů. Tuto dimenzi je možné si představit jako škálu, na jejímž jednom pólu nalézáme válečná běsnění a ozbrojené puče, zatímco na druhém pólu zdvořilé diskuse a jednání. Mezi těmito dvěma extrémy leží paleta více či méně násilných forem, jaké představuje občanská neposlušnost, ultimáta, osočování, hádky apod. Intenzitou je míněna sociální relevance konfliktu, která je dána mírou, v níž jsou do něj zúčastněni vtaženi, stupněm zainteresovanosti a energií, kterou investují. Intenzita je značná tehdy, jestliže účastníkům na konfliktu záleží a cena porážky je vysoká. Čím více významu zúčastnění rozporu přikládají, tím je intenzivnější.

Teorie zlomů

S představou historické diskontinuity se setkáváme také v post-strukturalismu a v teorii strukturace. Michel Foucault využívá konceptuální instrumentarium zavedené francouzskými historiky vědy (Bachelard, Canguilhem), kteří v opozici vůči kontinuální koncepci dějin zdůraznili aspekt diskontinuity a ruptur oddělujících a rozlišujících různé vědecké epochy [Baert 1998: 120]. Foucault staví do protikladu tuto „novou historii“ s předchozím úsilím o zahlázení diskontinuity a modelování dějin do podoby narativní kontinuity. V tomto starém typu historie působila diskontinuita rozpaky, neboť byla chápána jako známka nezdaru či odborné nezpůsobivosti. V novém typu historie, s nímž se Foucault identifikuje, naopak není diskontinuita překážkou, ale stává se čímsi klíčovým.

Foucault spojuje aplikaci strukturalistické metody s konceptem diskontinuity, čímž jeho archeologická metoda míří ke dvěma cílům: Jednak pátrá po latentních strukturách, jež jsou po dlouhá časová období relativně stabilní. Zároveň ale hledá v historii radikální zlomy, které tyto dlouhé periody relativní stability oddělují. Foucaultův pohled na historii vede k představě dlouhých period relativní stálosti s určitými dominantními strukturami a praktikami. Tyto periody jsou odděleny relativně krátkými intervaly (může jít o několik dekád) zlomů, v nichž se uskutečňuje přesun od staré struktury k nové. Ve Foucaultově obrazu historie se setkáváme se dvěma rytmy [ibid.: 121]: první představuje velmi pomalý rytmus *longue durée* (zde je patrný vliv školy Annales), druhý je akcelerovaný rytmus ruptur (reflektovaný historií vědy). Dodejme ještě, že Foucault se soustředil zejména na to, aby ukázal, čím jsou jednotlivé periody vzájemně odlišné a jak zároveň kontrastují se současností, nevyvinul však dosta-

tečně úsilí na to, aby objasnil, jak zlomy mezi jednotlivými periodami probíhají.

Přístup k historii, který nalézáme u Anthonyho Giddense, v mnohém připomíná Foucaulta. Giddens charakterizuje své pojetí jako antievolucionistické; koncept evoluce nahrazuje pojmem epizoda. Soudí, že veškerý sociální život má epizodický charakter. Výraz epizodický je aplikovatelný na celé spektrum sociálních aktivit: Charakterizujeme-li určitý aspekt sociálního života jako epizodu, pak ho vidíme jako řadu jednání nebo událostí, majících identifikovatelný začátek a konec, a v důsledku toho představující určitou sekvenci. Historii Giddens nazírá jako epizodický vývoj, tj. jako sled „velkých epizod“ (*large-scale episodes*) – dlouhotrvajících sekvencí, oddělených změnami, které se týkají dominantních institucí nebo společností samých. V souvislosti s tím formuluje představu o existenci „kritických prahů“ (*critical thresholds*) změny, jejichž dosažení vede k přechodu mezi celkovými sociálními typy (*overall societal types*) [Giddens 1988: 302].

Inspiraci k formulaci neevolucionistické klasifikace časoprostorově strukturovaných sociálních typů nalézá Giddens u Marxe, v jeho pojmu společenská formace, odmítá však zároveň přijmout Marxovu vývojovou koncepci. Hans-Peter Müller v dané souvislosti hovoří o Giddensově dekonstrukci historického materialismu, která se zaměřuje na to, aby nahradila Marxovu dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů logikou překonávání časoprostoru, jež vede k neevolucionistickému pojetí společenských formací [Müller 1992: 190]. Sociální typy (společenské formace) lze podle Giddense vymezit pomocí časoprostorově formovaných strukturačních principů. V podstatě rozlišuje tři strukturační principy společenské integrace: a) kmenová společenství, b) třídně rozdělené společnosti, c) třídní společnosti (kapitalismus) [Giddens 1988: 236]. Všechny společnosti, ať už malé nebo velké, nebo i zdánlivě izolované, existují přinejmenším ve volném spojení s jinými společnostmi. Další logický krok v Giddensově myšlení proto představuje pokus o vysvětlení současné koexistence různých společenských formací. Pracuje s představou čtyř intersociálních systémů [ibid.: 238], produkujících a reprodukujících globální historické scénáře založené na časoprostorové koexistenci různých společenských formací v jejich specifické historické podobě; jsou to: a) prehistorické systémy (kmenová společenství), b) impéria (třídně rozdělené společnosti + kmenová společenství), c) raná kapitalistická světová ekonomika (třídní společnosti + třídně rozdělené společnosti + kmenová společenství), d) současná kapitalistická světová ekonomika (kapitalistické